

ALPOMISH DOSTONI EPOSINING ASOSIY TENDENSIYALARIDOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.38.91.009>*Mamatqulova Nilufar Boyzoq qizi**Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalari instituti**“O'zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat” kafedrasida assistenti
Andijon, O'zbekiston**Xakimova Maxsudaxon G'ofurjon qizi**Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalari instituti**“O'zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat” kafedrasida assistenti
Andijon, O'zbekiston*

Аннотация. Ushbu maqolada Alpomish dostonining leksikasi, doston dialekti, arxaiik soʻzlar, dostonda qoʻllanilgan maʼnoviy koʻchirishlar tahlilga tortilgan. Shuningdek, leksik birliklarning alohida bir turi boʻlgan maʼnodoshlik hodisasini kuzatildi. Dostonda etimologik jihatdan koʻproq oʻz qatlamga mansub lugʻaviy birliklar, shuningdek, oʻzlashgan qatlamga mansub lugʻaviy birliklarning oʻzaro maʼnodoshlik hosil qilganligi kuzatildi.

Kalit soʻzlar: doston, Alpomish eposi leksikasi, leksik va maʼnoviy xususiyatlar, oʻz va oʻzlashgan qatlam leksemalari, Alpomish dostoni dialekti, arxaiik soʻzlar, sinonim, antonim soʻzlar, iboralar, mubolagʻa, oʻxshatishli konstruktsiyalar, metafora.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ЭПОСА «АЛПОМЫШ»*Маматкулова Нилуфар Бойзок кизи**Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологии
Ассистент кафедры узбекского языка, педагогики и физической
культуры. Андижан, Узбекистан**Хакимова Махсудахон Гафурджон кизи**Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологии
Ассистент кафедры узбекского языка, педагогики и физической
культуры. Андижан, Узбекистан*

Аннотация. В данной статье был проведен анализ лексики эпоса «Алпамыш», диалекта эпоса, архаичных слов, смысловых переносов, использованных в эпосе. Также наблюдалось явление многозначности, представляющее собой особый тип лексических единиц. В эпосе прослеживается взаимовлияние этимологически более самостоятельных языковых единиц, а также языковых единиц, принадлежащих к ассимиляционному слою.

Ключевые слова: эпос, лексика эпоса, лексико-смысловые особенности, лексеммы собственного и ассимилированного слоя, диалект эпоса, архаичные слова, синонимы, слова-антонимы, словосочетания, преувеличения, конструкции-анalogии, метафоры.

THE MAIN TRENDS OF THE EPIC “ALPOMYSH”

Mamatkulova Nilufar Boyzok kizi
Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology
Assistant chair of Uzbek language, pedagogy and physical culture
Andijan, Uzbekistan

Xakimova Maxsudaxon G‘ofurjon qizi
Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology
Assistant chair of Uzbek language, pedagogy and physical culture.
Andijan, Uzbekistan

Annotation. This article analyzes the vocabulary of the epic “Alpamysh”, the dialect of the epic, archaic words, semantic hyphenations used in the epic. The phenomenon of ambiguity, which is a special type of lexical units, was also observed. The epic traces the mutual influence of etymologically more independent linguistic units, as well as linguistic units belonging to the assimilation layer.

Keywords: epic, vocabulary of epic, lexical and semantic features, lexemes of own and assimilated layer, dialect of epic, archaic words, synonyms, words-antonyms, phrases, exaggerations, constructions-analogies, metaphors.

O‘zbek xalqi o‘zining g‘oyat qadimiy madaniyati va serqirra ijodiy salohiyati bilan jahon tamadduni taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shib kelayotgan xalqlardan biri sanaladi. Xalq og‘zaki ijodi namunalari bebaho badiiy qadriyatlar silsilasi o‘laroq, milliy qadriyatlarimizning qadimiy, avloddan avlodga o‘tib, sayqallanib kelayotgan ijodiy jarayon hisoblanadi. Xalq dostonlari qadimiy bebaho ma’naviy boylik sifatida davrlar osha shakl va mazmun jihatdan turli variantlarda ajdodlardan avlodlarga og‘zaki shaklda yetib kelayotgan til manbasidir.

Xususan, “Alpomish” dostoni bir oila taqdiri tasviri misolida butun bir bashariyat uchun ibrat timsoli sifatida ardoqlanib kelmoqda. Shu o‘rinda birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning nihoyatda purma’no so‘zlarini eslash kifoyadir:

“Agar xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tunganmas bir doston bo‘lsa, “Alpomish” ana shu dostonning shoh bayti, desak, to‘g‘ri bo‘ladi. Bu mumtoz asarda tarix to‘fonlarida, hayot-mamot sinovlaridan omon chiqib, o‘zligini doimo saqlagan el-yurtimizning bag‘rikenglik, matonat, oliyjanoblik, vafo va sadoqat kabi ezgu fazilatlarini o‘z ifodasini topgan”.

Malumki, tildagi ichki va tashqi omillar asosida yuz bergan o‘zgarishlar, eng avvalo, tilning lug‘at tarkibida aks etadi. Chunki leksika tilning eng tez o‘zgaruvchan sohasidir. Har bir so‘z millatning o‘ziga xos belgilarini aks ettiradi. O‘zbek eposshunosligida xalq dostonlarining tili va badiiy tadqiqi xususiyatlari yuzasidan ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, X.Doniyorov, B.To‘ychiboyev, S.Tursunov, Z.Xolmanova, Sh.Mahmadiyev, G.Jumanazarova, O.Safarov, H.T.Zarifov, B.Sarimsoqov, N.Mahmudov kabi filolog olimlarning bu borada olib borgan tadqiqotlari alohida tahsinga loyiq.

O‘zbek tili Markaziy Osiyodagi qadimiy, mahalliy xalqlarning turkiy tillar tizimidagi tillardan biri bo‘lib, uning lug‘aviy tarkibi, grammatik qurilishi ham o‘zining uzoq tarixiga ega. Hozirgi o‘zbek tili leksikasi o‘zining butun taraqqiyoti jarayonida shu tilning ichki va tashqi rivojlanish qonuniyatlari asosida boyib borgan, bu tilning so‘z boyligi, leksik-semantik tizimi sifatida shakllangan yaxlit bir sistemadir.

“Alpomish” dostoni xalq og‘zaki ijodining nodir yodgorligi sifatida ijtimoiy, siyosiy va axloqiy, ta‘limiy qarashlarni badiiy jihatdan mujassamlashtiradi hamda tarix, adabiyot, etnografiya, tilshunoslik va boshqa sohalarga oid qimmatli ma‘lumotlarni o‘zida ifoda etgan nodir yodgorliklardan biri sanaladi.

Har qanday til, u qabila tili bo‘ladimi, millat tili bo‘ladimi, o‘zining ma‘lum miqdordagi so‘z boyligi va til birliklariga ega bo‘ladi. O‘zbek tili lug‘at tarkibining deyarli yarmini turkiy so‘zlar tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda tilimizda xitoycha, arabcha va fors-tojikcha o‘zlashma so‘zlar va til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy omillar ta‘sirida yana boshqa turli tillardan so‘zlar o‘zlashishhisobiga boyidi. Shunga ko‘ra o‘zbek tili lug‘at tarkibi tarixiy shakllanish jihatidan ikki qatlamga: o‘z qatlam va o‘zlashgan qatlamga ajratiladi.

“Alpomish” dostonida qo‘llangan leksik birliklar etimologik jihatdan tahlil qilinganda shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, dostonida turkiy, o‘zbekcha so‘zlar bilan bir qatorda ko‘plab arabcha, fors-tojikcha, qisman bo‘lsa-da, xitoycha so‘zlar qo‘llangan.

O‘z qatlamga mansub leksik birliklar: asarda qo‘llangan o‘z qatlam umumturkiy (o‘zbekcha) so‘zlar ko‘p miqdorni tashkil etadi. O‘z qatlamga oid so‘zlarning tilda mavjudligi juda qadimiy bo‘lib, u oltoy oilasidagi tilda so‘zlashuvchi xalqlar hali ajralib ketmay turib, tillari bitta bo‘lgan davrda yuzaga kela boshlagan. Bu so‘zlar asrlar davomida turkiy tillar uchun yangi so‘zlar yasash orqali leksikani boyitishda asos vazifasini o‘tab kelgan. Umumturkiy so‘zlarni ma‘lum darajada barcha turkiy tillar uchun mushtarak deyish mumkin. Masalan, kel, men, sen, ol, qil, tur, bor, yot, o‘yna, bir, ayt, tun, kun va boshqalar.

Tilimizning lug‘at tarkibiga e‘tibor bersak, u turli tarixiy taraqqiyot bosqichlarida turli sabablar, turli tarixiy jarayonlar ta‘sirida boyib, taraqqiyot etib kelganligini ko‘ramiz. O‘zbek tili lug‘at tarkibining tashqi manbalar, ya‘ni boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish hisobiga boyishi, kengayishi ham alohida ahamiyat kasb etadi.

“Alpomish” dostonining leksik tarkibini tahlil qilar ekanmiz, asarda, asosan, umumturkiy qatlamga mansub so‘z va iboralar miqdor jihatdan ko‘pchilikni tashkil etsa-da, unda xitoycha, arabcha, fors-tojikcha o‘zlashma leksemalar, shuningdek, eskirgan so‘zlar hamda shevaga xos so‘zlar ham keng qo‘llangan.

Arxaik so‘zlar ehtiyoj talabiga ko‘ra, zamonaviy sinxronik nutqda ishlatiluvchi, ammo zamonaviy normaga kirmaydigan so‘zlardir. Dostonida bunday so‘zlar ham kam miqdorda bo‘lsa-da uchraydi. Masalan, sag‘ir (yetim), tumog‘ (bosh kiyim), mahshar (hisob-kitob kuni), tabib (shifokor),

ko'tohlik (ayb,gunoh), muzofot (hudud), manglay (peshona), pir (ustoz, aziz-avliyo).

“Alpomish” dostonida leksik-semantik jihatdan sinonim, antonim soʻzlar, iboralar, shuningdek, mubolagʻa, oʻxshatishli konstruksiyalar hamda metaforik birikmalar ham juda keng qoʻllangan. Bu kabi til vositalari, ayniqsa, xalq ogʻzaki ijodi namunalari uchun muhim tasvir vositasi sifatida ahamiyatlidir.

Leksik birliklarning alohida bir turi boʻlgan maʼnodoshlik hodisasini kuzatar ekanmiz, dostonida etimologik jihatdan koʻproq oʻz qatlamga mansub lugʻaviy birliklar, shuningdek, oʻzlashgan qatlamga mansub lugʻaviy birliklarning oʻzaro maʼnodoshlik hosil qilganini va bu holat asarning badiiy qimmatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etganligini koʻramiz. Dostonda qoʻllangan sinonim soʻzlarni oʻrganish orqali biz sinonim soʻzlarning tilning ichki va tashqi taraqqiyot qonuniyatlariga muvofiq asta – sekinlik bilan rivojlanganligini, doston tilini boyitishga, uslubining jozibador, mazmundor, va taʼsirchan boʻlishiga xizmat qilganligini anglab yetdik. Misol: ogʻa, aka, emikdosh; tangri, xudoy, haq, oblo, rabb; el, xalq, xaloyiq; qismat, taqdir; shoh, sulton. Shuningdek, dostonida antonim soʻzlar ham keng qoʻllangan. Dostonida insonning turli xususiyatlarini, ruhiy holatlarini anglatuvchi antonimik juftliklarni koʻplab uchratish mumkin. Bu tabiiy, chunki badiiy asarning asosiy maqsadi ham inson maʼnaviy olamini soʻz orqali ifodalash hamda tarbiyalashdan iborat. Masalan, dostonida qoʻllangan antonim soʻzlar barcha soʻz turkumlari orqali ifodalangan: Masalan, ot (yer-osmon, rost-yolgon, shoh-gado, doʻst-dushman, aka-uka), sifat (yaqin-uzoq, oʻlik-tirik, katta-kichik, yosh-qari, yaxshi-yomon), ravish (qish-yoz, erta-kech, oqshom-kunduz), feʼl (yashamoq-oʻlmoq).

Dostonidan qoʻllangan mubolagʻali tasvirlar oʻquvchini yoki tinglovchini turli vaziyatlar bilan bogʻliq holatlarda qahramonlarning alohida, oʻziga xos sifatlarini, belgilarini idrok etishga, baholashga undaydi. Mubolagʻa shunchaki boʻrttirish, kuchaytirishgina emas, aksincha boʻrttirilayotgan belgilarning ham maʼlum maqsadga qaratilganligi nuqtai nazaridan ham xarakterlanadi. Demak, mubolagʻali tasvirlar boʻrttirish, kuchaytirish orqali oʻquvchini tasvirlanayotgan obrazlarning belgi-xususiyatlarini idrok etish va unga nisbatan emotsional munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy adabiyot tilining tasviriy vositasi sanalgan oʻxshatish oʻzining obrazlilik, tasviriylik emotsional ekspressivlilik kabi xususiyatlari bilan badiiy asar tilida yaqqol sezilib turadi u badiiy asarning barcha komponentlari: portret, ruhiy kechinma, peyzaj, xarakterlar tasvirida qoʻllaniladi va badiiy asar yuzaga keladi. Birorta badiiy asar yoʻqki, unda oʻxshatish qatnashmagan boʻlsa. Umuman, badiiy asarning badiiylik belgisi oʻxshatish, sifatlash, metofora, jonlantirish kabi tasviriy vositalar orqali ifodalanadi. “Alpomish” dostonining badiiylikni taʼminlovchi vositalar sirasida oʻxshatishla alohida ahamiyatga ega. Dostonida qoʻllangan oʻxshatishlar epik qoliplar tarzida koʻp holatda takro holda qoʻllanib, maʼnoni kuchaytirishga hamda obrazlilikni taʼminlashga xizmat qilgan.

Xalq dostonlari tilida dialektizmlarning qoʻllanilishi yozma

adabiyotdagidan ancha farq qiladi. Chunki yozma adabiyotda dialektizmlar, asosan, personajlar nutqida qoʻllanadi. Muallif nutqida esa juda kam ishlatiladi. Xalq dostonlari tilida esa muallif va qahramonlar nutqi bir-biridan keskin farq qilmaydi. Chunki uning ijodkori ham, shu xalq yoki maʼlum bir sheva vakili hisoblanadi. Dostonlar tilidagi dialektizmlar muayyan sabablar asosida qoʻllanadi va quyidagi vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

1. Baxshilar oʻz shevalariga tayangan holda ijod qiladilar. Shuning uchun dostonlar tilida koʻplab leksik-grammatik va qisman fonetik dialektizmlar dostonlar poetikasida u yoki bu darajada xizmat qiladi.

2. Dostonchi muayyan dostonni kuylash jarayonida tarixiy va milliy kaloritni berish maqsadida bevosita va bilvosita sheva xususiyatlaridan (ayniqsa, leksikasidan) unumli foydalanadi.

Fonetik dialektizmlar dostonlar tilida sezilarli iz qoldirmasa-da, baxshining doston aytish jarayonida nafasini bir maromda ushlashda, soʻz qoʻllash bilan bogʻliq tejamkorlikda muhim ahamiyat kasb etadi. Doston tilida yuqoridagi reduksiya, eliziya va metateza kabi fonetik hodisalarning mavjudligi oʻzbek xalq poetik ijodining naqadar boyligi va serqirraliligidan dalolat beradi.

“Alpomish” dostonida qoʻllangan soʻzlar badiiy, leksik-semantik xususiyatlari jihatidan juda boy va rang-barang. Unda oʻzbek tili lugʻat tarkibining, deyarli, barcha qatlamlariga mansub lugʻaviy birliklar keng qoʻllanilganligini koʻrishimiz mumkin. Shunga koʻra dostonda qoʻllangan soʻzlarni leksik-semantik jihatdan bir necha guruhlarga boʻlib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Sinonim soʻzlar. Sinonim soʻzlar har qanday badiiy asarning emotsionalligini, uslubiy jihatdan ravonligini, mazmundorligini oshirishga xizmat qiladigan lugʻaviy birliklar sanaladi. Xususan, “Alpomish” dostonida ham sinonim soʻzlar juda oʻrinli qoʻllangan boʻlib, aynan doston tilining jozibadorligini, musiqiyiligini, rang-barangligini taʼminlashga xizmat qilgan. Dostonda quyidagi sinonimik qatorlarni keltirish mumkin: chogʻlanib, sozlanib; yolgʻiz, egiz; xalq, xaloqiy, el; xudo, yaratgan, oblo, haq, egam, rabb; shod, xurram; mol, dunyo; shoh, sulton; noiloj, nochor; chopar, arizachi; ota, bobo, qiblagoy; koʻk, osmon, havo, falak; dushman, gʻanim; ogʻa, aka, emikdosh; joy, mazgil; goʻriston, mozorot; sarson, sargardon; farmon, amr, buyruq; ayol, juvon, xotin; jabr, zulm, qismat, taqdir va hokazo.

Masalan:

Toy chixon amriman jallod kelgandir.(29)

Shunday boʻldi haqdan menga farmonlar,(193)

Har na qismatyozilgandan bilaman,

Azaliy taqdirga nimish qilaman.(11)

Qizu juvon bari yigʻilib keladi.

Ayollari toʻqiz tovoq qiladi.

Antonim soʻzlar. Dostonlardatazod badiiy sanʼatidan foydalanish soʻzlarning, badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, tasirchanligini taʼminlashda qulay vositalardan birisanaladi. Tazod asarning badiiy va tasviriy xususiyatlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy

adabiyotda bu hodisa “antiteza” deb yuritiladi. Badiiy adabiyot tilidagi antiteza usuli (mumtoz adabiyotda bu usul tazod deb yuritiladi) bir-biriga nisbatan qarama-qarshi ma’nalarni beruvchi so‘zlarni, iboralarni bayonda yonma-yon qo‘llash orqali obrazlilikni keltirib chiqarishga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Файзуллаева Д. Халқ достонлари тилининг диалектал хусусиятлари. // ЎТА, 2013, № 3. Б.96-98.
2. “Alpomish” dostoni aytuvchi: Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. Nashr uchun ma’sul: H.Zarif. Toshkent 2010.
3. Жуманазарова Г. Халқ достонлари тилининг ўрганилиши. // ЎТА 2013 № 1.
4. Эргашев О. “Алпомиш” туркуми ҳақида айрим мулоҳазалар. // ЎТА 2009, № 2.